

УДК 316.334.2(477.87)

САМОЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Варга Наталія Іллівна

м. Ужгород

Соціально-економічні аспекти зайнятості в межах регіонального ринку праці досліджуються в даній роботі. Головне завдання - аналіз способів самозайнятості населення в Закарпатській області. Самозайнятість розглядається як форма соціально-економічної адаптації в умовах економічної кризи.

Ключові слова: зайнятість, безробіття, самозайнятість, працевлаштування

Самозайнятість населення особливо актуалізується в умовах, коли держава не може забезпечити занятість населення, яке прагне працювати. Допомога цим людям зі сторони держави можлива через проведення активної політики сприяння зайнятості. Яка реалізується через забезпечення можливості здобуття нової спеціальності або підвищення кваліфікації, надання підтримки у відкритті власної справи, виділення субсидії, зниження податків. Людина, в

свою чергу повинна бути готовим до зміни задіяності в праці, при потребі зміні місця проживання, адже життєвий успіх в більшості залежить від людини, від її здатності адаптуватися до змінної економічної і соціальної дійсності. Якщо можливості працевлаштування по найму обмежені, значить людина прагне реалізувати себе у сфері самозайнятості. Саме ці обставини роблять питання самозайнятості нагальними до розгляду і підносять їх до рівня глобальних проблем соціологічної науки.

Проблема самозайнятості досліджується в основному економістами, соціальні ж аспекти висвітлюються досить слабо. Як відмічають А.Н.Ананєв, І.Р. Бугаян, Н.М.Краєва, Н.Матьшціна, В.М.Маневіч, А.І.Тучков, М.В.Удальцова і ін., ступінь наукової розробленості теорії самозайнятості в даний час не відповідає практичним потребам нашого суспільства. В результаті самозайнятість здійснюється як стихій-

ний, неврегульований процес, без будь-якої прямої чи побічної участі держави. Розробка теорії і методології управління самозайнятстю – «біла пляма» в економічній, соціологічній і управлінській науці.

Метою даної статті є дослідження регіонального аспекту самозайнятості населення як форми соціально-економічної адаптації в умовах економічної кризи.

Соціально-економічними наслідками ринкових трансформацій, що сприяють інституціоналізації нетрадиційних форм організації праці та орієнтації на нестандартні форми зайнятості, є скорочення попиту на робочу силу, падіння реальних доходів населення тощо. Зайнятість за наймом у режимі повного робочого дня під безпосереднім керівництвом роботодавця чи менеджера на підставі трудової угоди вважають стандартною (В. Гімпельсон, Р. Капелюшніков). Усі інші форми зайнятості (тимчасова зайнятість, неповна зайнятість, недозайнятість, надзайнятість, самостійна зайнятість, неформальна зайнятість) розглядаються як нестандартні. Економічна поведінка детермінується інституційними змінами, що мають місце в сучасному українському суспільстві. Така поведінкова модель, як самозайнятість, ґрунтується на реалізації власних інтересів з метою забезпечення належних умов життєдіяльності, самореалізації та мотивації на самостійне забезпечення роботою [1, с.306].

Трактування поняття «самозайнятість» і досі залишається дискусійним, і його розглядають у двох аспектах:

- 1) звуженому, коли йдеться про тих, хто працює одноосібно, без залучення інших працівників, на будь-якій (оплатній чи безоплатній) основі;
- 2) розширеному, який пов'язаний з індивідуальною трудовою діяльністю на мікропідприємстві з чисельністю працюючих до п'яти осіб.

В Україні в основу визначення самозайнятості покладено саме перший підхід. Відповідно до методологічних положень Держкомстату щодо класифікації та аналізу економічної активності населення самостійно зайняті – це особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, яку здійснюють самостійно, тобто без залучення постійних найманих працівників. Із прийняттям Податкового кодексу (2011 р.) в Україні було вперше законодавчо визначено категорію «самозайняті». Стаття 14.1.226 Податкового кодексу України передбачає визначення самозайнятої особи як платника податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність [2, с.91].

Під самозайнятстю Р. Аронсон розуміє альтернативний спосіб заробітку, що реалізується індивідом шляхом продажу власної праці. Окремі дослідники розглядають її як різновид підприємницької діяльності, що не потребує регулярного (постійного або періодичного) залучення найманих працівників або членів сім'ї (О. Позняк). Інші трактують самозайнятість як індивідуальну трудову діяльність у сферах дрібного виробництва та послуг, використовуючи власні засоби виробництва за умови автономії й відсутності організованого контролю в трудовому процесі та без застосування найманої праці.

Характеризуючи самозайнятість таким чином, О. Іващенко зауважує, що такого роду діяльність є

дещо відмінною від класичного підприємництва, оскільки інноваційність економічної діяльності не є її обов'язковою умовою.

У нашій роботі ми розглядаємо самозайнятість у поєднанні звуженого та розширеного аспектів як альтернативний спосіб заробітку, який передбачає виконання робіт за винагороду, створення власного місця докладання трудових зусиль, фінансування усіх витрат власним коштом, використання власних чи орендованих засобів виробництва та одноосібне розпорядження результатами трудової діяльності.

Сектор самостійної зайнятості включає роботодавців (осіб, які працюють на власному мікропідприємстві й наймають для роботи на ньому до п'яти працівників); самозайнятих (дрібних підприємців у сфері торгівлі чи послуг, що мають юридичний статус, та осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю без офіційного оформлення); безкоштовно працюючих членів сім'ї (осіб, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич).

Діяльність суб'єктів самостійної зайнятості базується на вільному виявленні ініціативи, індивідуальних здібностях, організованості, готовності працювати в конкурентному ринковому середовищі не лише для отримання прибутку, але й забезпечення належних умов життєдіяльності [3, с.57].

Сутність самозайнятості як типу економічної поведінки полягає у тому, що людина сама знаходить для себе джерело доходів, забезпечує адекватні її потребам рівень і умови життя в результаті економічної діяльності, яка регламентована суспільними та економічними нормами. Під типом економічної поведінки ми розуміємо певний алгоритм вчинків і дій, що має узагальнюючий характер для певної категорії суб'єктів економічної діяльності.

Як соціально-економічне явище самозайнятість зумовлена економічною кризою, наслідком якої є зростання рівня безробіття та обмеження попиту на найману працю; низьким рівнем оплати праці на державних підприємствах; становленням ринкового світогляду. Економічним підґрунтям самозайнятості є приватна власність на засоби виробництва, а базовими принципами – свобода вибору сфери трудової діяльності, економічна самостійність та відповідальність [4, с.39].

Характерною ознакою є самокерованість, яка поєднує в собі активність і вміння організовувати свою економічну діяльність, знаходити вихід у різних ситуаціях, використовуючи мережу соціальних зв'язків. Саме економічна активність (вияв індивідуальності, самореалізації, рівень економічної взаємодії із зовнішнім середовищем) є однією з передумов, що формує схильність до самозайнятості, яка залежить від низки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Внутрішні чинники мають суб'єктивний характер, тобто визначаються потребами, інтересами, цінностями та ціннісними орієнтаціями і пов'язані насамперед з особистісними характеристиками людини (стать, вік, освітній рівень, стан фізичного здоров'я, професія, особистий досвід).

Зовнішні (об'єктивні) чинники визначаються соціально-економічним становищем суспільства, тобто умовами, що сприяють активізації ділової активності; соціально-демографічною структурою населення;

організацією, оплатою, стимулюванням й умовами праці; рівнем безробіття тощо. Зазначені чинники формують системну взаємодію особистісного потенціалу та чинників зовнішнього середовища, що призводить до поведінкової активності як основи самозайнятості [5, с.62].

Від традиційної зайнятості з регулярною винагородою самозайнятість відрізняється властивою їй автономністю й індивідуальною спрямованістю в трудовому процесі, що сприяє поступовому формуванню принципово нової верстви економічно активного населення, яка відмовилася від патерналістських очікувань. Саме в цьому полягає соціальна цінність самозайнятості [6, с. 74].

Найоптимальнішим проявом самозайнятості є підприємницька діяльність, яка охоплює систему дій та вчинків, пов'язаних із створенням власної справи, діловою активністю, ризиком, і зорієнтована на залишковий дохід. Ринкове середовище розширює свободу вибору сфери докладання трудових зусиль, можливості застосування праці, що в поєднанні з відповідальністю господарських суб'єктів за результати виробництва сприяє розвитку ефективних форм самостійної зайнятості, зокрема малого підприємництва.

Важливо зазначити, що за умов ринкових трансформацій самозайнятість для певної частини населення – спосіб виживання у скрутній життєвій ситуації. За умови покращення ситуації на ринку праці вона може віддати перевагу роботі за наймом або ж надалі залишитися у секторі самостійної зайнятості. Самозайнятість як тип економічної поведінки можна охарактеризувати, з одного боку, як стратегію забезпечення умов життєдіяльності у мінливій життєвій ситуації та вирішення проблеми безробіття, а з другого, – як перший крок у реалізації підприємницької поведінки. Перехід самозайнятості у підприємницьку діяльність є соціальним індикатором зрілості суб'єкта індивідуальної трудової діяльності [7, с.36].

Сфера самозайнятості існує у вигляді формального, неформального і нелегального секторів.

Перший сектор – формальний – представлено офіційно зареєстрованою діяльністю. До нього відносять роботодавців і безплатно працюючих членів їхніх сімей, а також зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю громадян. Неформальний сектор самозайнятості – це сукупність інституційних одиниць з рисами домашніх господарств, які являють собою невеликі групи людей, що живуть в одному й тому самому приміщенні, повністю або частково об'єднують свої доходи і майно, спільно споживають певні продукти і послуги. Домашні господарства є водночас споживчими одиницями і учасниками виробничої діяльності через безпосередню зайнятість членів сім'ї на власних некорпоративних підприємствах, діяльність яких здійснюється без створення юридичної особи як з використанням тимчасово найманої робочої сили, так і без її залучення [8, с. 35].

З точки зору економіки перший і другий сектори є сферою простого товарного виробництва. При цьому другий сектор самозайнятості не реєструється державними органами, що відповідає вимогам чинного законодавства. Що ж стосується третього сектору самозайнятості, то він є сферою порушення чинного законодавства, а тому виступає як нелегальний і неконтрольований. Склад цього сектору неоднорідний. За мотивацією можна виділити дві групи людей:

1) ті, що займаються нелегальною діяльністю тимчасово, в умовах стабілізації економіки перейдуть у формальний сектор;

2) громадяни, які займатимуться даною діяльністю за будь-яких умов. Кількість громадян, зайнятих у цьому секторі не піддається точному підрахунку [9, с.53].

Аналіз показників самостійної зайнятості населення в Україні засвідчив, що цей сегмент національного ринку праці є досить значимим (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Чисельність та частка самозайнятого населення в Україні, 2006-2012 рр.[47]

Показник	Роки						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Чисельність самозайнятих, тис. осіб, у т.ч.	3948	4043	3765	3731	3832	3416	3491
-в міській місцевості	936	1016	1038	1122	1159	1043	1085
-в сільській місцевості	3012	3027	2727	2609	2673	2373	2406
Частка самозайнятих у загальній чисельності зайнятих, %	19	19,3	18	18,5	18,9	16,8	17,4
-в міській місцевості	6,6	7,1	7,2	8,2	8,4	8,9	9,5
-в сільській місцевості	46	45,9	41,6	40,1	41,3	40,8	38,8

При цьому частка самозайнятих у структурі зайнятого населення є суттєво вищою у сільській місцевості (майже 18%), у той час як в міських поселеннях відповідний показник не досягає навіть 10%. У той же час впродовж 2011-12 рр. показники поширеності самозайнятості населення в Україні дещо зменшилися, що пояснюється змінами в податковому законодавстві країни (рис. 1.). Та все одно у порівнянні з іншими державами цей показник є досить високим (у США самозайнятих – 10%, у Німеччині – 9,6%, у

Британії – 13%, а в Японії – 11%).

Достатньо високий рівень самостійної зайнятості в Україні можна було б вважати ефективним фактором зростання економічної активності населення, але лише в тому випадку, коли така зайнятість має ознаки підприємництва. В Україні ж, економічна активність населення у сфері самостійної зайнятості більшою мірою реалізується через працю в особистих підсобних селянських господарствах, реалізацію вирощеної сільськогосподарської продукції (70,5%

від загальної кількості самозайнятих), тимчасову сезону зайнятість та надання різного роду індивідуаль-

них послуг суб'єктом, не зареєстрованим ні як юридична особа, ні як приватний підприємець.

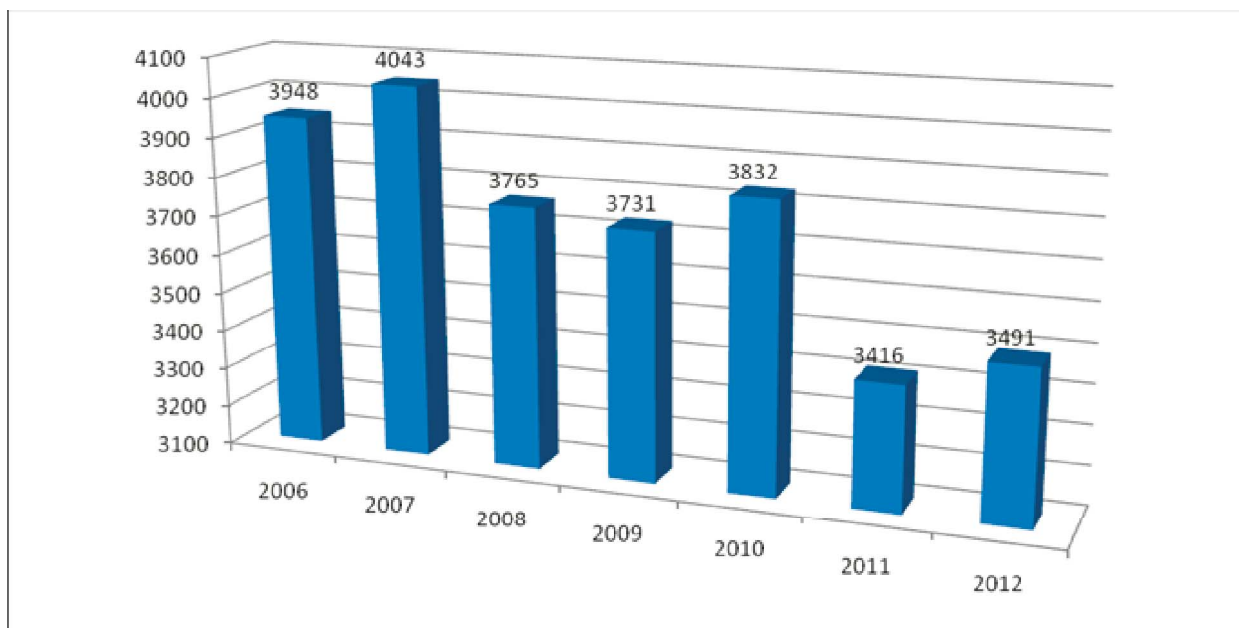

Рис. 1. Динаміка чисельності самозайнятого населення в Україні, 2006-2012 рр. (тис. осіб)

Тобто, сектор самостійної зайнятості в Україні є переважно неформальним. Об'єктивний характер розвитку масштабної самостійної зайнятості зумовлений дією низки чинників. З одного боку трансформація економіки України до ринкових умов господарювання супроводжувалася наданням економічно активному населенню реальної можливості на добровільну, вільно обрану зайнятість, розвиток якої засвідчив готовність населення брати на себе відповідальність за результати господарювання [10, с. 206].

З іншого – самостійна зайнятість стала важливою формою виживання населення в умовах безробіття та низького рівня оплати найманої праці. Такі неоднозначні чинники розвитку самозайнятості в Україні обумовили існування неоднозначних підходів до оцінювання її наслідків.

Закарпатська область – складова західного регіону України, є невід'ємною частиною національного ринку праці. На відміну від інших регіонів України, Закарпатська область вже починаючи з 2006 р. характеризується сталим природним приростом населення.

Навіть при від'ємному сальдо міграції населення, кількість працездатного населення в області має тенденцію до збільшення. Це створює умови для повнішого використання трудового потенціалу, підвищує загальний рівень економічної активності населення. Економічно активне населення Закарпатської області (особи віком 15-60 рр.) у 2011 р. становило

582600 осіб [11]. Але через перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї, недостатній рівень розвитку сфери прикладання праці в Закарпатській області, і в той же час через наявність попиту за межами регіону або держави населення області мігрує на великі відстані з метою пошуку роботи.

Для Закарпатської області характерна висока питома вага сільського населення, низька землезабез-

печеність. Так, в області тільки 471 тис. га припадає на землі сільськогосподарського призначення. Цей чинник зумовлює праценадлишковість регіону. Особливо яскраво це виявляється в гірських населених пунктах (близько 80 % території області - гірська), де земельні ресурси незначні і тому ресурс праці використовується неповністю, а робочі місця не можуть повністю забезпечити все працездатне населення. Такі фактори зумовлюють розвиток зайнятості жіночої частини населення в особистих присадибних ділянках, а чоловічої частини - в трудовій міграції, яка набуває масового характеру.

Необхідно зазначити, що важливими причинами виїзду закарпатців за межі регіону або країни є високий рівень безробіття та низький рівень життя. Кількість безробітних серед економічно активного населення Закарпатської області, що перебували на обліку в державній службі зайнятості, у 2011 р. становила 35206 осіб. Високим є показник навантаження на одне робоче місце. У 2011 р. 28 осіб претендувало на 1 робоче місце [11].

Таким чином, низька землезабезпеченість регіону, високий рівень безробіття, низький рівень доходів населення прямо впливають на ситуацію

на ринку праці. Такий стан речей в економіці області обертається для неї не тільки збитками, падінням рівня життя, а є також і джерелом криміналізації. Одночасно через нестачу робочих місць і через низький рівень заробітків посилюється інтенсивність трудових міграційних процесів.

Саме необхідність вижити в складних умовах змусила багатьох людей організувати власну справу. Ринкова система, основними елементами якої є приватна власність на засоби виробництва, свобода підприємництва і свобода вибору, мотивація з урахуванням власних інтересів, конкуренція та система ціноутворення створюють об'єктивні засади для розвитку різноманітних форм включення економічно

активного населення в процес праці.

Аналізуючи попит на робочу силу у Закарпатській області, за даними Закарпатського обласного центра зайнятості, виявлено тенденцію до його зменшення. Як видно з табл. 3.1 у 2011 році, порівняно з 2009 роком, потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць зменшилася на 10,3 %. Найвищим попит на робочу силу у 2011 р. був на професіоналів – 220 осіб, на кваліфікованих робітників з інструментом – 205 осіб та робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування – 338 осіб. Така тенденція на ринку праці була характерна і для попередніх 2009-10 років [49].

Поряд із попитом, кон'юнктуру ринку праці визначає також і пропозиція робочої сили, яка являє собою чисельність незайнятого населення і населення, яке заявило про своє бажання працювати, тобто зареєстрованих у відповідних службах.

Виявлений дисбаланс на ринку праці Закарпаття, зростання навантаження на одне вільне робоче місце

свідчать про зростання ролі індивідуального підприємництва у забезпеченні зайнятості населення та соціально-економічного розвитку регіону.

Більшість громадян надають перевагу пошуку роботи на вже існуючих підприємствах і організаціях з причини нестабільності фінансово-економічного розвитку, недосконалості податкового законодавства, що значно підвищують ризики ведення власного бізнесу, звертаючись при цьому за інформацією і консультаційними послугами у служби зайнятості. Разом із тим досить високою є частка осіб, які зваживши всі «за» і «проти», впевнившись у своїх знаннях і навичках, здібностях і можливостях, розпочинають власну справу, самостійно створюють робоче місце собі, а в ході вдалого ведення бізнесу, розширення кола діяльності створюють робочі місця ще й іншим безробітним.

Уявлення про масштаби індивідуального підприємництва та його питому вагу в загальній структурі зайнятих дає аналіз за статусом зайнятості, наданий на рис. 2 [12].

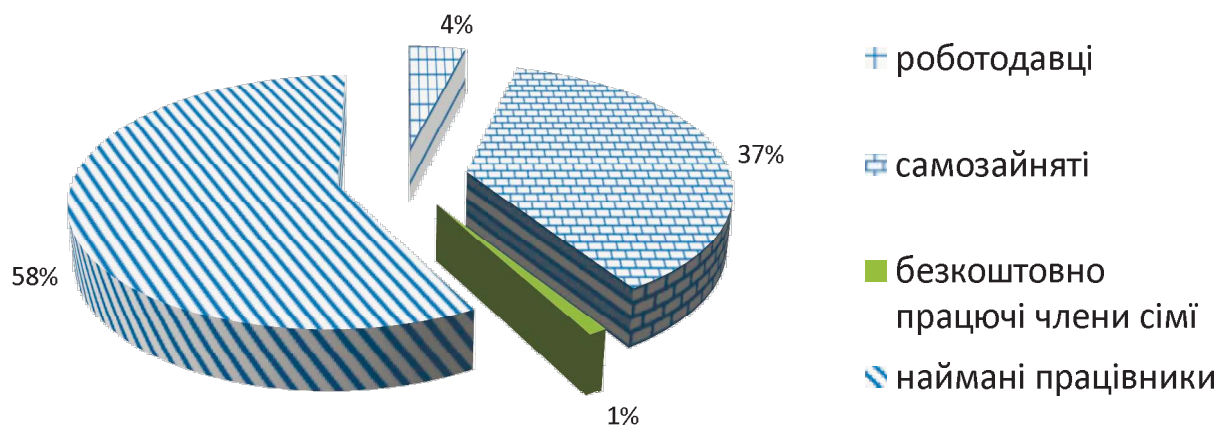

Рис. 2. Структура зайнятого населення Закарпатської області за статусами зайнятості у 2011 р. [11]

Як бачимо, самозайнятість населення є вагомим сегментом ринку праці області і у структурі зайнятості частка самозайнятих становить 37 %.

Проведений аналіз засвідчує, що самостійна зайнятість стала реальністю для значної части-

ни економічно активного населення. Завдяки підприємницькій ініціативі значною мірою знято соціальну напругу на локальних ринках праці, люди одержали реальну можливість отримувати доходи.

Література та джерела

- Огаренко В. М., Малахова Х. Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2001. – 306 с.
- Баланда А. Л. Державна політика впливу на ринок праці як системний процес у конкурентній економіці / А. Л. Баланда // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2. – С. 86-94.
- Буряк П. Ю., Карпінський Б. А., Григор'єва М. І. Економіка праці й соціально-економічні відносини. - Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 440 с.
- Генкин Б. М. Экономика и социология труда: учебник / Б. М. Генкин. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2000. – 399 с.
- Лібанова Е. М. Ринок праці: навч. посібник / Е. М. Лібанова. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 226 с.
- Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2005. – 244 с.
- Фединець Н. І., Миронов Ю. Б., Гонська М. Р. Соціологія ринку. Навчальний посібник. - Львів: Вид-во ЛКА, 2011. – 226 с.
- Крупка М. І., Береський Я. О., Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологічні основи розвитку приватного підприємництва // Актуальні проблеми розвитку підприємництва в Україні. Кол. мон. – Львів: Діалог, 1999. – С. 34-56.
- Огаренко В. М., Малахова Х. Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2001. – 306 с.
- Танчин І. Соціологія: навч. посібник / І. Танчин. – Львів: УАД, 2005. – 360 с.

11.-<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/> - офіційний сайт Головного управління статистики у Закарпатській області

12.<http://www.dcz.gov.ua/zak/control/uk/index> - офіційний сайт Закарпатського регіонального центру зайнятості

Социально-экономические аспекты занятости в пределах регионального рынка труда исследуются в данной работе. Главная задача - анализ способов самозанятости населения в Закарпатской области. Самозанятость представляется как форма социально-экономической адаптации в условиях экономического кризиса.

Ключевые слова: занятость, безработица, самозанятость, трудоустройство.

Socio-economic aspects of employment within the regional labor are studied in this paper. The main task - an analysis of employment problems in the Transcarpathian region and assist in the development of non-traditional species.

Key words: employment, unemployment, self-employment, employment